

*View over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

ЦЪРКОВНИТЕ КАМБАНИ И КАМБАНАРИИ НА ИЗТОЧНИТЕ БАЛКАНИ – ЛЮБОПИТЕН РЕЗУЛТАТ ОТ ЧЕТВЪРТИЯ КРЪСТОНОСЕН ПОХОД¹⁾

Николай Марков

Национален исторически музей

Резюме. В статията са представени резултатите от събирането и анализирането на голям брой писмени и археологически сведения за църковните камбани и камбанарии в Източните Балкани през Средновековието. Направен е изводът, че до превземането на Константинопол от латините през 1204 г. те почти не са били ползвани от местното население в църковните служби.

Keywords: church bells, Eastern Balkans, Middle Ages, The Fourth Crusade

Въпросът за въвеждането в употреба на камбаните и свързаните с тях камбанарии, като елемент от църковната служба, респ. църковната архитектура, във византийския свят е обект на по-сериозно проучване едва от около век. Като оставям настрана известията, разхвърляни в десетки по-стари научни съчинения, посветени на историята на камбаните изобщо, повече сведения, в т.ч. и археологически наблюдения, за камбаните и камбанариите във Византия са събрани за пръв път от Габриел Мийе в началото на XX в. и са публикувани на стр. 135 – 140 от труда му *L'école grecque dans l'architecture byzantine*. Paris. 1916²⁾. Още в началото на изложението си Мийе е формулирал ясно достигнатото от него познание: „Камбанарията е латинска (по произход). Преди тринадесетия век източните (християни) използвали само клепалото. Те го окачвали подобно на камбаните на върха на специално построени кули“. За съжаление, значителен брой от по-късните изследователи, поне в България, водени къде от израз на национално чувство, къде от незнание, а често и от стремеж към поднасяне на поредната сензация, са пренебрегвали системно мотивите на Мийе. В резултат, в съвременната научна литература у нас могат да се прочетат такива тези, напр.: „Трудно може да се определи кога и как са въведени камбаните в българското богослужение, но най-вероятно това е станало още с приемането на християнството през 864 г.“ (Герасимова, 2003:47), и още: „Въвеждането на камбаните в българската църква можем да търсим още от първите години на християнизацията на България... не

разполагаме с безспорни данни, но с голяма степен на вероятност можем да допуснем, че латинските проповедници, които са идвали със своята църковна утвар, одежди, богослужебни книги и всичко друго, необходимо за службите, не са пропуснали да вземат и камбани. Предполагаме, че те са могли да внушат на строителите на ранните български църкви необходимостта от съоръжения за окачване на камбаните...⁴³⁾, или още по-смехотворното, изведено дори в заглавието: „В Мелник се откриха най-ранните камбани в Европа!“⁴⁴⁾ (по повод на двете камбани от XIII век). Очевидно е, че въпросът за появата на камбаните и камбанариите във византийската, респ. в балканската църковна архитектура, поне у нас, не може да се смята за решен.

За повече яснота при опита ми да го изчистя от съвременните „затлачвания“ ще дам най-общи сведения поотделно за писмените известия и за археологическите извори.

Първото познато писмено упоменаване за появата на камбани в Константинопол – цивилизационния център на Балканите, е сведение на венецианеца Йоан Дякон, вписано в хрониката му, създадена в началото на XI век (не по-късно от 1018 г.). В него под годината 881 се чете, че венецианският дож Урс (Орсо I) по искане на император Василий (I) изпратил в Константинопол дванадесет камбани, а императорът ги поставил в строената от него по същото време църква⁵⁾ и така от това време насетне гърците започнали да си служат с камбани⁶⁾. Впоследствие това първо и изглежда единствено сведение за събитието било разкрсявано, допълвано и естествено... изопачавано. Били записвани различни императорски имена, били променяни годините, била променяна и църквата, в която камбаните били окачени. Без да претендирам за изчерпателност на текстовете, в които събитието е споменато, ще се постарая да дам сведения поне за основните от тях. В следващата по ред хроника – тази на венецианския дож и хроникьор от началото на XIV в. Андреа Дандоло (1306 – 1354 г.), сведението на Йоан Дякон е повторено все още с минимални разлики. Посочената от Дандоло година е 880, добавено е още, че камбаните били големи и отлети, но не се споменава къде те са били окачени⁷⁾. Последвалите споменавания са в Световната хроника на римлянина Марк Антоний Кокций Сабелик, издадена в края на XV в.⁸⁾ в хрониката на Марино Санудо Младия от началото на XVI в.⁹⁾, в които е повторено записаното от Андреа Дандоло¹⁰⁾. В почти съвременната им хроника на Жак-Филип от Бергамо, издадена за пръв път във Венеция през 1483 г., се чете обаче, че събитието се случило през 865 година, въпреки че е споменато името на Василий (I Македонец), който по това време все още не бил император¹¹⁾. Изглежда, че за да решат противоречието с тази сгрешена дата, по-късните автори променили името на императора на Михаил, тъй като през посочената година император бил Михаил III (842 – 867 г.). Например в Аналите на кардинал Чезаре Бароний от края на XVI в. след необходимата „поправка“ известието добило

следния вид: „А авторите на венецианската история твърдят, че гърците започнали тогава (т.е. през 865 г., б.м.) да си служат с инструментите, наричани камбани, които били изпратени на император Михаил от Орсо Патриция, дож на Венеция“⁽¹²⁾.

Поради популярността на съчинението на Бароний именно неговите сведения залегнали в основата на трудовете от следващите столетия. Това не попречило обаче и те да бъдат фриволно допълвани. За пример ще посоча само пасаж от коментарните бележки на французина Жак Гоар от труда му върху византийската литургия, издаден в Париж през 1647 г. Като се пренебрегне очевидната словослагателска грешка, заради която датата е записана като 895, вместо 865, в нея се чете вероятно записаното за пръв път твърдение, че камбаните, изпратени на император Михаил, били поставени в специално построена за тях камбанария при църквата „Света София“⁽¹³⁾. Това сведение е изцяло повторено и допълнително емоционално обогатено в частта, посветена на историята на църковните камбани, публикувана от Йоан Бона през 1749 г. Според него през 865 г. дожът на Венеция Орсо изпратил в дар 12 изкусно изработени камбани с прехубав глас на император Михаил, който ги окачил в кула, издигната при църквата „Света София“ (Bona, 1749: 129). Вероятно заради относително по-голямата достъпност на по-новите издания, в които тази последна версия на мита за константинополските камбани намерила окончателния си облик, именно тя е възпроизвеждана и до днес от съвременните ни автори. Тук се изкушавам да посоча един великолепен труд, с който и аз самият се консултирам непрестанно, а именно работата на Робер Жанен „Църковната география на Византийската империя“. Част първа. Константинополското седалище и вселенският патриархат. Том III. Църквите и манастирите, издадена в Париж през 1953 г. На с. 473 и 474, при описанието на „Света София“ любопитният читател ще прочете: „Гоар твърди, че през 895 г. венецианският дож Орсо Патрицияко изпратил камбани на император Михаил и че той построил камбанария, за да ги приюти. Датата със сигурност е сгрешена, защото без съмнение трябва да се чете 865 (подразбира се, че става дума за споменатата и от мен по-горе словослагателска грешка – обърната „6“, б.м.), когато император бил Михаил III, а венециански дож – Орсо Партеципацио. Тази камбанария се издигала все още, когато през 1678 Грьоло посетил „Света София“ (Janin, 1953: 473 – 474).

„Допълнението“ за издигането на камбаните над „Света София“, повтаряно с убеденост и до днес, има своето обяснение. Както добре се знае, при подялбата на византийското наследство след 1204 г. венецианците получили патриаршеския пост. Естествено, като катедрална църква, „Света София“ била определена за служба на венецианския патриарх Томазо Морозини, който наредил тя да бъде преустроена според нуждите на латинския ритуал. За съжаление, известия за това преустройство на храма почти липсват (Janin, 1944:

150 – 1), но с голяма вероятност може да се допусне, че точно по това време над западната му фасада била изградена камбанария, от чиято висота се разнасял камбанен звън и през следващите три столетия¹⁴⁾. Тази камбанария се споменава дори през XVII в. В бележките си от 1678 г. френският пътешественик Грьоло е записал: *„Тази кула някога е била камбанарията на „Света София“, но откакто турците са претопили камбаните ѝ, които са били в нея, за да направят оръдия, сега тя е съвсем празна“*¹⁵⁾. Изглежда, че изключителната популярност на Запад, на която се радвала обсебената от венецианците след 1204 г. църква „Света София“, в която със сигурност била издигната камбанария¹⁶⁾, е причината, поради която сведенията за „първите камбани“ в Константинопол да бъдат отнесени към нея, още повече че Йоан Дякон не е назовал строената от Василий I църква.

Видяхме, че първоизточникът за преповтаряното през вековете сведение за константинополските камбани е само споменаването в хрониката на Йоан Дякон от началото на XI в. По-късните автори го допълвали и разкрасявали, всеки съобразно собствените си представи по проблема. Поради уникалността на известието истинността му не може да бъде проверена по никакъв начин и поне за мен то остава в областта на митологията. Нещо повече, без да се забравя, че самият Йоан Дякон е писал повече от сто години след събитието, не трябва да се изключва вероятността това сведение (или поне част от него) да е и значително по-късна прибавка в хрониката му. Основанията ми за такова предположение са следните: на първо място, това е твърдението му *„че от това време насетне гърците си служат с камбани“*¹⁷⁾, което е явен анахронизъм, както ще се постарая да убедя слушателите след малко. Освен това, изглежда, че през IX век и в западната църква камбаните били все още сравнително рядко използвани. Дори и да са сигурни, известията за издаване на декрет от папа Сабиниан през 605/606 г., с който се постановявала като задължителна употребата на камбани при приканване към църковните служби¹⁸⁾, не говорят за масовото им въвеждане по негово време. Нещо повече, изглежда, че волята на папата не била зачитана, което наложило през следващите два века да бъдат издавани отново и отново подобни нареждания¹⁹⁾. И накрая, смущаващ е и споменатият от Йоан Дякон брой на камбаните, тъй като отдавна се знае, че употребата на по-голям брой камбани, най-често именно дванадесет, окачени на една и съща камбанария, била установена най-напред в някои от френските катедрали към X – XI век, откъдето впоследствие била приета и в целия католически свят²⁰⁾.

Едно е сигурно обаче – в нито едно, било то домашно или чуждо описание на византийски Константинопол, респ. на забележителните храмове „Св. София“ и построената от Василий I „Неа“, предхождащо XIII век, за камбани в града не се споменава. Нещо повече, преминалият през града през 1200 г. поклонник Антоний Новгородски е записал изрично: *„В „Света София“ няма*

камбани, но като държат с ръце едно малко клепало, бият с него за утринна; за обедната и за вечерната не бият клепалото, а в другите църкви бият клепалата и за обедна, и вечерна. Те се придържат към Ангелското учение, а латините звънят с камбани“ (Марков, 2012: 198 – 199). Същото твърдение ще прочетем и в анонимен разказ, вероятно на севернофренски поклонник от края на XI век: „...за да призават народа в църквата, удрят върху дървена дъска, тъй като гърците нямат друг сигнал за оповестяване на службата. Това е не защото не им достига метал, за да правят камбани както латиняните, а те казват, че правят това по примера на апостолите, които от страх пред езичниците призовавали християните да се съберат в църква, като на входа на християнския дом скришом удряли по дървена табличка“ (Марков, 2012: 98).

Употребата само на клепала в Източната църква била забелязана впрочем още в началото на IX в. от трирския архиепископ Фортунат Амаларий, който бил изпратен заедно с абата на бенедиктинския Нонантолански манастир Петър от император Карл Велики през 813 г. в Константинопол. В свое писмо до абат Хилдуин, датирано от издателя му след 814 г. (?), той е записал: „Тъжна до смърт е моята душа, защото (в Константинопол) ушите са лишени от звучните бронзови камбани. Бронзът превъзхожда дървото. И у нас преди папа Стефан²¹⁾ верните се свикваха в църквата със същия зов през всички свещени часове. Този обичай се спазва и досега от илирийците и от цяла Гърция“²²⁾. Същите твърдения на Фортунат Амаларий се четат и в съчинението му *De ecclesiasticis officiis libri quator*, съставено към 820 г.²³⁾

Такава била картината на Балканите, като цяло, чак до XIII в., т.е. до времето на Четвъртия кръстоносен поход, в резултат на който възникнали многобройни латински владения както на полуострова, така и по островите от гръцкия архипелаг. От това време насетне сведенията за употреба на църковни камбани в балканските източноправославни страни не липсват. Ще се обърнем отново с няколко примера към Константинопол – най-добре документирания град на Балканите. При описанието на възшествието на патриаршеския престол на патриарх Йосиф на 31 декември 1282 г. в хрониката си Георги Пахимер е записал: „...той беше придружаван от двете си страни от тълпа от хора, които го акламираха всред пеене на химни и аплодисменти, както и под звъна на църковните камбани, които призоваваха за сбор... Членовете на клира,... като отиваха обичайно в църквата, си дадоха сметка, че дори на тях им беше забранявано да влязат в нея, заради което не бяха и приканени на служба със (звука на) клепалото и камбаната“²⁴⁾; при описанието на синодалния събор от януари 1283 г. Пахимер ще спомене отново константинополските църковни камбани: „...и с повторение на църковния камбанен звън те събираха сбор и тълпа от хора...“²⁵⁾. За посещението си в Константинопол през 30-те години на XIV в. мароканският пътешественик Ибн-Батута отбелязал:

„Влязохме във великия Константинопол по обед или малко по-късно. По това време жителите му биеха камбаните така, че небесата бяха разтърсени от смесения шум от звуците им“ (Defreméry & Sanguinetti, 1854: 425). Преминалият през града половин век по-късно руски поклонник Игнатий Смоленски записал в спомените си: „Старият император Калоян²⁶⁾ се укрепил в двореца си, а неговите боляри избягали в църквата „Света София“. Камбанен звън огласил целия град...“ (Марков, 2012: 326). Този списък с писмени извори за употреба на църковни камбани в балканските православни църкви след XIII век със сигурност може да бъде продължен²⁷⁾. Смятам обаче, че и тези малко, но достатъчно красноречиви текстове са достатъчни, за да убедят, че по това време камбаните вече били навлезли сериозно като елемент от службата и в източната църква. С това обаче ролята на клепалата не била отнета, както впрочем се разбира и от цитирания по-горе текст от Пахимер. И двете средства, с които се призовавало към ежедневните служби, добили своето определено място. Общата им употреба не създавала проблеми, защото византийските богослови възприемали камбаните като специфични клепала²⁸⁾. Укорите им към западната църква се състояли в това, че в нея си служели само с едно клепало, вместо с трите, възприетите на Изток. „Латините употребяват само едно клепало, камбаната, защото те не познават песнопенията на Агиополит, а само лирата на Давид“ – записал през втората половина на XII век един от забележителните византийски познавачи на църковното право Теодор Валсамон²⁹⁾. Точно заради това твърдението, че до 1204 г. във Византия не си служели с камбани, не трябва да се абсолютизира³⁰⁾. Разполагаме поне с едно сведение за употребата им в богослужението, предхождащо тази дата. Това са два текста от добре познатия типик, съставен от севастократор Исак Комнин през 1152 г. за построения от него манастир „Богородица Мироспасителница“ при гр. Енос. В неговите разпоредби, номерирани 9 и 11 от първия му издател Луи Пти (Petit, 1908: 23, 26), се чете: „9... Желая преди песнопенето монасите да звънят много силно с двете камбани, теглейки ги със собствените си ръце, имам предвид онези две камбани, които аз съм издигнал в кулата на мястото на клепалото. (...) 11... За двете големи камбани, които са окачени много високо на кулата, както беше казано, искам да звънят силно, толкова дълго, колкото е необходимо – това са същите камбани, които съм окачил в знак на гореща вяра и на почит към Богородица“³¹⁾.

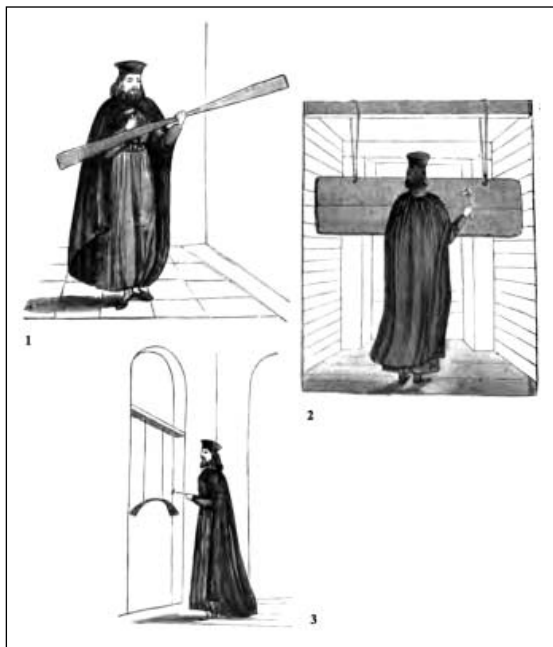
Тези текстове са забележителни и с това, че в тях изрично е подчертано издигането на камбаните на мястото на клепалото. Очевидно, в средата на XII век това не е била обичайна практика, която трябва да се приеме по-скоро като изключение. За обстоятелствата, при които севастократор Исак Комнин взел това решение, може само да се гадае. Може да се допусне, че роля за това е изиграл някой неизвестен епизод от бурния му живот, протекъл в немалка част извън границите на империята³²⁾. Че по това време в източната църква

продължавали да си служат изключително с клепала, свидетелства и вписване на Жак дьо Витри – епископ на Сен Жан д'Акр (1216–1221 г.), в неговата „История на кръстоносните походи“ (Historia hierosolymitana abbreviata), създадена в началото на XIII в. (след 1219 г.): „...всички източни висши духовници, с изключение все пак на латините, не носят нито пръстен и епископска митра, нямат в ръката си пастирски жезъл и вместо да ползват камбани за призоваване на народа в църквите, имат обичай да удрят върху (дървени) дъски с пръчка или с чук...“ (Guizot, 1825: 158).

За традиционно използваните във византийската църква три клепала (две дървени и едно желязно³³), τὸ μικρὸν σήμαντρον, τὸ μέγα σήμαντρον, τὸ σιδηροῦν σήμαντρον) е писано изключително много както от източни, така и от западни канонисти и историци на църквата (фиг. 1). За употребата им разполагаме и с десетки описания на пътешественици и изследователи, предимно от османския период. Тъй като проблемът за клепалата излиза извън рамките на настоящата ми работа, за по-подробното запознаване с него ще препратя любопитния читател единствено към споменатата вече от мен работа на Габриел Мийе от 1905 г.

В следващите редове ще дам, отново без претенция за изчерпателност, сведения за археологическите данни за камбаните и камбанариите на Балканите. От тях ще се види, че те не само не противоречат на писмените извори, но потвърждават по категоричен начин въвеждането в масова употреба на църковни камбани във византийския свят едва от XIII век насетне³⁴.

Събрана библиография за проучените или поне споменати в писмените източници камбанарии от византийския период на Балканите е дадена в работата на В. Нешева „Деспот-Славовата кула-камбанария на църквата „Св. Никола“ в Мелник“. Археология. кн. 3. 2003, с. 36 – 37 и 39 – 40. Към нея, освен споменатия още в началото на работата ми труд на Мийе от 1916 г.³⁵, бих могъл да добавя още чудесната разработка на Антоан Бон „Франкская Морея. Исторически, топографски и археологически проучвания на Ахей-

Фиг. 1

Фиг. 2

ското княжество (1205 – 1430)“. Първа част – текст, и втора част – албум, издадена в Париж през 1969 г. (Bon, 1969). В нея на с. 588 – 589 са дадени сведения за двете документириани от автора камбанарии в Морея – първата в Каритена при църквата „Богородица Животворен извор“ (Zoodochos Pègè), втората в Месина при църквата, позната под името „Самарита“, също посветена на Богородица Животворен извор. Тези камбанарии добре илюстрират установеното още от Габриел Мийе, че по примера на латините от XIII век насетне византийците започнали да издигат камбанарии или встрани от храма, или над нартекса и над притвора³⁶⁾. Тук се изкушавам да взема повод от твърдението на Антоан Бон „...че до XIII век, тъй да се каже, византийците не познавали камбанариите“ (Bon, 1969: 588). И още, „доколкото знаем, няма нито една истинска камбанария във византийската архитектура, предхождаща 1204 г., поне в Морея“ (Bon, 1969, n.1), за да коментирам казаното от В. Нешева в статията ѝ за Деспот-Славовата кула в Мелник, че „освен мелнишката от средновековните български земи са известни още 19 камбанарии от XII – XIV в.“³⁷⁾. Тъй като познавам тези кули единствено по литературни източници, мога да взема само принципно отношение към това твърдение. Ако тези кули, датирани през XII в. или в широките граници XII – XIV в., са правилно определени като камбанарии, то очевидно долните граници на датировките им трябва да се изтеглят поне към началото на XIII в. Ако обаче датировките им са правилни, то тогава функциите им като камбанарии трябва да бъдат преосмислени и да се приеме, че в тях по-скоро са висели клепаля.

Що се отнася до самите камбани или на археологически находки на фрагменти от тях, ще се опра на данните, събрани от В. Герасимова. Освен публикуваните от нея две мелнишки камбани: едната – датирана към второто десетилетие на XIII в., а другата – през 1270 (фиг. 2), съобразно дарителския ѝ надпис, в работата ѝ са споменати още и непубликувани фрагменти от камбани, намерени при разкопки в Търново и в Садовския манастир. Спомената е и отдавна известната камбана

Фиг. 3

от Кюстендил от 1429 г. (Герасимова, 2003: 47). Към този списък може да се прибави и фрагментът от камбана, намерен при разкопките на църквата във византийската крепост Диногоция при Гарван (Тулча), загинала в края на XII в.³⁸⁾ Случаят с двете камбани/ки (вис. 30 см и диам. 15,8 см) (фиг. 3), открити в центъра на Стара Загора и датирани от изследователката им към VI – VII в.³⁹⁾, е по-различен. Поради обстоятелството, че те са намерени, укрита в долиум (заедно с четири звънеца⁴⁰⁾ и други бронзови предмети) досущ като съкровище, вероятно при някое от аваро-славянските нашествия на юг от Дунав, не дава никаква възможност предназначението им да бъде определено. По-различен е случаят с трите подобни „църковни камбани“, открити при изкопни работи северозападно от базиликата в Силистра, датирани по керамиката, намерена заедно с тях, към VI – VII век. Въпреки че са известни от вече четвърт век, те все още остават непроучени и непубликувани⁴¹⁾. Находката навежда на мисълта обаче, че не трябва да се изключва вероятността в предиконоборческия период поне на някои места на Балканите да са били ползвани камбани като елемент от църковната служба⁴²⁾. Писмени известия за това обаче липсват.

В самата Унгария, най-близката до балканския православен свят католическа държава през XII в., най-ранната позната засега камбана е намерената през 1966 г. при земеделски работи до с. Чолнок (Северна Унгария) (фиг. 4). Тя била отнесена от изследователите към XI век⁴³⁾. Отново при оран, в района на руините на манастира при Херпай (в Източна Унгария), бил намерен голям фрагмент от камбана, датирана в края на XII в.⁴⁴⁾. Особено интересна е находката на унгарските ни колеги от 2000 г., които при разкопките при гр.

Фиг. 4

Фиг. 5

Залавар (Западна Унгария) са намерили останки от камбанолеярска работилница, организирана при църква в Панония, изградена към средата на IX в. Самата работилница, макар и недобре датирана, е очевидно по-късна (Szőke, 1998: 269). От XIII в. насетне производството на камбани в Кралство Унгария било твърде активно, поради което и достигналите до наши дни камбани от това време са многобройни⁴⁵.

От съседна Сърбия камбани от периода, предхождащ установяването на латините на Балканите, не са познати. Най-ранните образци са две камбани, съхранени днес в съкровищницата на Цетинския манастир „Св. Богородица“, датирани според надписите им – едната от 1306 и другата от 1380 г. И двете обаче не са изработени на Балканите, а са пренесени от Венеция. Първите камбани, отлети в Сърбия, са едва от 1432 г. Това са двете камбани, отлети от майстор Родоп, едната от които се пази в съкровищницата на Ипекската патриаршия, а другата – в сбирките на Белградския народен музей под инв. № 2177 (фиг. 5).⁴⁶ За тях, както и за други няколко камбани от XV в. от Сърбия, повече данни могат да се намерят в книгата на Никола Бура „Звона кроз историју“, издадена в Белград през 2005 г., с която аз обаче не разполагам.

В Хърватска най-старата точно датирана камбана е от 1266 г. (фиг. 6). Тази камбана, отлята от анконски майстори, е съхранена днес пред сградата на старата църква „Свето Кръщение“ в гр. Шибеник. (Palić-Jelavić, 2008: 314). От края на XIII и XIV в. от земите на Хърватска са известни още няколко камбани, голямата част от които със сигурност са изработени във Венеция.

Данни за най-старите камбани от Албания, от съвременна Гърция и от европейска Турция не успях да намеря.

Надявам се, че в кратките си бележки съм съумял да коригирам някои недоразумения в съвременната литература, посветена на камбаните от Балканите. Вярвам, че съм съумял да убедя и в това, че масовото им въвеждане в църковната служба в балканските православни страни не трябва да се търси в годините, предхождащи латинското завоевание.

И накрая, не мога да не изразя и пожеланието си именно балканските историци и археолози да предприемат сериозни проучвания върху влиянието, което са оказали върху развитието на техните общества близките им контакти със западните рицари, присъствали в живота им в продължение на три столетия. Ако не за друго, това ще допринесе в значителна степен за изграждането на твърде необходимия в съвременното ни дух на взаимно разбиране и приемане, поне между тях.

Фиг. 6

БЕЛЕЖКИ

1. С малки отлики, представената тук статия беше изнесена като доклад на международната научна конференция „The Fairest Meadows in the World: Crusades and Crusaders in the Balkans“, проведена във В. Търново на 6 – 9 ноември 2013 г., организирана от Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, Чикагския университет и Университета в Ноксвил, Тенеси.
2. В този обобщителен труд G. Millet променя някои от вижданията си за началото на употребата на църковни камбани във византийския свят, изразени от него в студията му [Millet, G. (1905)] *Recherches au Mont-Athos* (1). III. *Phiale et simandre à Lavra*. *Bulletin de correspondance hellénique*. 29, 123 – 124.

3. Янкулов, И. (1990 – 1991). За камбаните през Средновековието. Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 84 – 85 (1), 118 – 119.
4. Герасимова-Томова, В. и Нешева, В. (2002). В Мелник се откриха най-ранните камбани в Европа! *Арх & арт, бр. 19 от 8 май 2002 г.* Това е отразено и в електронната Уикипедия на английски (http://en.wikipedia.org/wiki/Church_bell). До наши дни са дошли и значително по-стари църковни камбани. За пример ще дам само камбаната в Сен Беноа на Лоара, намерена при изкопни работи през 1950 г., датирана от изследователя си през първата половина на VII в. (Berland, Jean-Marie. (1975). *Les fouilles archéologiques exécutées en 1958 – 1959 dans l'église de Saint-Benoît-sur-Loire. Études ligériennes d'histoire et d'archéologie médiévales. Auxerre*, 408 – 410). За по-стари камбани може да се прочете и в края на настоящата работа.
5. Очевидно става дума за църквата „Неа“, чието строителство император Василий I Македонец подхванал през 876/877 г. и която била осветена на 1 май 881 г. от патриарх Фотий. (По-подробно виж у Janin, R. (1953). *La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin. Ière partie – Le siege de Constantinople et le patriarcat Œcumenique. T. III – Les églises et les monasteries*, Paris, 374 – 378).
6. „Domnus quidem Ursus dux, efflagitante Basilio imperatore, eo tempore duodecim campanas Constantinopolim misit; quas imperator in ecclesia noviter ab eo constructa posuit, et ex tempore illo Greci campanas habere ceperunt.“ (Monticolo, Giovanni (1890). *Giovanni Diacono Cronaca Veneziana. Cronache veneziane antichissime. Vol. I, Roma*, 126.)
7. „.... XII campanas magni ponderis imperatori delegavit ...“ [Pastorello, Ester (s.d.) *Andrea Danduli ducis venetiarum Chronica per extensum descripta aa. 46 – 1280 d. C. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento. Nuova edizione. T. XII. Parte I. Bologna*, 160].
8. „Caeterum Venetus gratitudine animi & officio cum Basilio certans, duodenas magni ponderis, artificii non vulgaris, dono ei misit campanas.“ [Marco Antonio Sabellico (1538). *M. Antonii Coccii Sabellici sex Posteriores Enneades Rhapsodiae historiae. T. II. Basilae. 1538*, 471].
9. „.... il qual non ingrato esso doxe li mandò 12 campane di gran peso fino a Costantinopoli a donar; et da quell tempo in qua Greci usano campane che prima non usavano.“ [Monticolo, Giovanni (1890). *Le vite dei dogi di Marin Sanudo. Vol. I. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento. Nuova edizione. T. XXII. Parte IV. Cittàdi Castello*, 121].
10. Споменавам само за сведение, че в преразказа на тази история от Raye, Nicolas (1698) в *Acoluthia triplicis festi, ex Typico, Menaeis, aliusque Ritualibus Graeciss impressis. Acta Sanctorum. Iunii. II. Antverpen*, 1698,

- XXIV–XXV, основан на сведенията на Дандоло и на Марк Антоний Кокций, посочената дата на събитието е 874 г.
11. Iacobo Philippo Bergomate (1535). *Supplementum chronicorum, omnes fere historias ...* Parisiis, L. 10, ad anno 6064/865.
 12. Sponde, Henry de (1655). *L'abregé des Annales ecclesiastiques de l'émientissime cardinal Baronius ...* T. III & IV. Paris, 396 – 397.
 13. „Campanarum porro receptant usum Graeci, ex quo, ab Urso Patriciaco Venetorum duce missas anno 895. Michael Imperator in pretio habuerat, & in turriad ad S. Sophiam extructa collocarat“ [Goar, I. (1647). *Ευολογιον sive Rituale Græcorum complectens ritus et ordines Divinae liturgiæ, officiorum, Lutetiæ Parisiorum*, 560, n. 5.]
 14. Твърде вероятно е сведенията на Георги Пахимер (за 1282 г.), споменати по-надолу в текста, да се отнасят именно към камбаните от тази камбанария.
 15. [Grelot] (1680). *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople ...* Paris, 124 и в илюстративната част на книгата Fol. 209 „Plan du temple de Sainte Sophie“. Това сведение обаче, необяснимо поне за мен, Р. Жанен свързва с „камбанарията, построена от император Михаил, за да приюти камбаните, изпратени от венецианския дож Орсо Патрициако без съмнение през 865 г. [Janin, R. (1953). *Op. cit.*, 473].
 16. И у Габриел Мийе няма колебание по този повод. „Примерът бил даден от кръстоносците. Те изградили на великата „Света София“ камбанарията, която Грьоло е изобразил пред централния вход на нартекса“ [Millet, G. (1916). *L'école grecque dans l'architecture byzantine*. Paris, p. 135].
 17. Не изключвам вероятността този пасаж да е по-късна прибавка. Нямам възможност да видя оригинала на най-стария препис на хрониката на Йоан Дякон, датиран в XI век (преди 1032 г.) – cod. Vat. Urb. 440, с което въпросът би могъл да бъде лесно решен. Другите два преписа на хрониката – cod. Vat. 5269 и cod. Marc. Lat. X. 141 – са доста по-късни, първият – от първата половина на XIII в., а вторият – от края на XV в. В ръкописа от XI век обаче е установено отдавна, че са извършени твърде много по-късни поправки и допълнения [За тях виж по-подробно у G. Monticelo (1890). *I manoscritti e le fonti della Cronaca del diacono Giovanni*. *Bullettino dell'Istituto storico Italiano*. 9. Roma, 58 – 71].
 18. Виж у Guillaume Durand, в труда му, писан преди 1285 г., публикуван от Charles, B. (1854). *Rational ou Manuel des divins offices de Guillaume Durand ...* I. Paris, 70: „*Le pape Savinien établit que les heures du jour seraient sonnées par les églises.*“; Panvinio, Onuphrio (1557). *Epitome pontificum romanorum a s. Petro usque ad Paulum III*. Gestorum (videlicet) electionisque singulorum, & Conclavium compendiaria narratio, Venetiis , 27: „*Hic Papa [Sabinianus I] Campanarum usum invenit, iussitque ut ad*

- horas Canonicas, & Missarum sacristia pulsarentur in Ecclesia.*“; това сведение се намира и у други автори от XV и XVI.).
19. Виж напр. решенията на поместния събор в Екс-ла-Шапел (Аахен), състоял се през 802 г. На него по внушение на император Карл Велики било прието правило (8.), съобразно което духовниците в определените часове, през деня и през нощта, трябвало да бият с камбаните на църквите си, за да честват Божествената служба (*Capitula a sacerdotibus proposita 802 Octobr.?* In: Boretius, Alfredus (1882). *Capitularia regum francorum*. I. Hannoverae, 106.]; виж също и правило 60 от Манастирския правилник (*Capitulare monasticum* от 10 юли 817 г. In: *Capitularia regum ...*, 347) и т.н.
 20. Long, M. P. (1983). *Bells*. Dictionary of the Middle Ages. 2, New York, 166. А дали това не биха могли да бъдат и по-малки камбани, предшественици на карийона (*carillon*), за чиято употреба имаме немалко сведения от IX – X век насетне? Макар че поради малките си размери по традиция те били наричани *tintinnabulum*, за обозначаването им било ползвано и названието камбани – „*Cloccam qualem ad manum habui, tuæ paternitati mittere curavimus*“ [Coussemaker, E. de (1846). *Essai sur les instruments de musique du Moyen Age*. Instruments à percussion. *Annales archéologiques, dirigées par Didron aîné*. IV, Paris, 97, n. 1].
 21. Под линия, в бел. 3, издателят на текста на Амаларий в *Monumenta Germaniae* е записал Стефан IV 816 – 817 (?). В студията си *Resounding Community: The History and meaning of Medieval Church Bells* (*Viator. Medieval and Renaissance Studies*. 43, № 1, Brepols, 2012) John H. Arnold и Caroline Goodson приемат, според мен напълно основателно, че в този текст става дума най-вероятно за папа Стефан III (II) (752 – 757 г.) (р. 108). Основанието им за това е следното вписване в *Liber pontificalis* за дейността на папа Стефан III (II): „*Eodem tempore hisdem beatissimus papa fecit super basilicam beati Petri apostoli turrem, quam ex parte inauravit et ex parte argento investivit, in quo tribus posuit campanis, qui clero et populum ad officium Dei invitarent*“ [Duchesne (1886). *Le Liber pontificalis*. Texte. Introduction et commentaire par l'abbé Duchesne. I, Paris, 454. 19 – 20). Това известие на Анастасий Библиотекар не се среща обаче във всички ръкописи на труда му [Виж напр. бележките към публикацията на неговата *Historia de vitis romanorum pontificum ...* в изданието на Fabroti, Carolus Annibal (1659) *Anastasio bibliothecarii historia Ecclesiastica sive chrogographia tripartita*. Paris, 1659, 248, 303; както и в изданието на Migne (1852). *Anastasio ... Opera omnia*. II. (=PL 128), 1107].
 22. Dümmler, E. (1899). *Amalarii epistolae*. № 6. *Monumenta Germaniae historica. Epistolarum tomus V. Karolini aevi III*. Berolini, 249.
 23. „*Nam adhuc junior Roma, quæ antiquis temporibus sub uno Domino cum antique Roma regebatur, usum lignorum tenet, non propter æris penuriam, sed propter vetustatem.*“ (Symphosii Amalarii Metensis presbyteri et

- chorepiscopi De ecclesiasticis officiis libri quatur ad Ludovicum pius imperatorem. Migne (1864). *Patrologiæ latinæ*. 105, Paris, 1201, col. 1 (Lib. IV, cap. XXI). Тук е мястото да спомена за една досадна грешка, допусната от английските ни колеги John H. Arnold и Caroline Goodson (2012) в иначе несъмнено добре написаната им спомената вече студия *Resounding Community*, 99 – 130, в която на с. 108 се чете, че Амаларий от Мец бил посетил Рим през 831 г., където все още по неговите думи се ползвали само клепала, но не и бронзови камбани. Ако датата 831 може да се приеме за типографска грешка (вм. 813), то как да приемем твърдението им че: „При посещението си на Рим ... [той бил] изненадан от откритието, че римските жители си служели повече с дървени клепала, за да призовават хората в църквата, а не с бронзови камбани“? Всъщност в текста на Амаларий доста ясно са противопоставени Новият Рим, т.е. Константинопол, за който всъщност става дума, на Стария Рим (*junior Roma ... cum antique Roma*).
24. „... σημάτων καὶ κώδωσιν ...“ [Failler, A. (1999). *Georges Pachymères. Relations historiques*. III. Livres VII-IX, Paris, 28, 29 (L. V. 5.)].
25. *Ibid.*, p. 44 – 45 (L. VII. 10.).
26. Император Йоан V Палеолог.
27. Виж още в публикацията на типика на константинополския Богородичен манастир Βεβαία Ἐλπῆς [John Thomas and Angela Constantinides Hero (2000). *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*. Edited by. Dumbarton Oaks Studies. 35. Vol. 4. Washington, D. C., 1520, 1568), откъдето се разбира, че през втората половина на XIV в. в този манастир имало камбанария. Според едно късносредновековно сведение след превземането на Константинопол от турците през 1453 г. в ръцете им попаднали освен останалата плячка и шестдесет и две църковни камбани [Zumbroich, E. M. (1989). *Glocke. B. Byzanz und Altrussland. Lexikon des Mittelalters*. Bd. 4. Artemis & Winkler, München-Zürich, Sp. 1500 – 1501].
28. Достатъчно е да се сравнят византийските текстове за символичния характер на ударите с клепалата и западните съчинения за символа на камбания звън, за да се убедим в това (ср. напр. текстовете, публикувани у Millet, G. (1905) *Recherches ...*, 122 – 141 с тези, включени в сборника на Гийом Дюран, *Rational* или учебник за Божествените служби, съставен пред 1285 г. [Charles, B. (1854). *Rational ou manuel de Divines Offices de Guillaume Durand*. L. I, ch. 4, 66 – 73]. Вторичните напласътияния в тази символика (напр. за гредата, на която камбаната била окачена, или за въжетата, които я фиксирали към нея) били, изглежда, приемани за несъществени от канонична гледна точка.
29. Виж целия текст у Millet, G. (1905). *Recherches ...*, 138 – 139.
30. Виж напр. у Williams, E. (1985). *The Bells of Russia. History and*

Technology. Princeton. N.J., 10-17, 21-24 [Прецитирам по Rosemary Dubowchik (2002). *Singing with the Angels: Foundation Documents as Evidence for Musical Life in Monasteries of the Byzantine Empire*. DOP. 56. Washington, D. C., 287].

31. Преводът е направен по английското издание на типика (№ 29) в сборника на John Thomas & Angela Constantinides Hero (2000). *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*. Edited by. Dumbarton Oaks Studies. 35. Vol. 2. Washington, D. C., 802, 804.

Други две, познати ми споменавания за камбани във Византия, предхождащи XIII в., със сигурност не са свидетелства за въвеждането им по това време в църковната служба [Виж у Millet, G. (1905) *Recherches* ..., 123, nn. 3, 4; както и в правило [21] от типика на манастира Лавра (№ 11) от края на X и началото на XI в., публикувано от John Thomas & Angela Constantinides Hero (2000) на с. 225 в сборника *Byzantine Monastic Foundation Documents*. Vol. 1).

32. За живота и дейността на Исак Комнин и за построения от него манастир виж по-подробно у Успенски, Ф. (1907). *Константинопольский серальский кодекс восьмикнижия*. ИРАИК. Т. XII. София, 18 – 24.
33. Любопитно е, че поне в три манастирски типика, предхождащи XIII в. (типика на Тимотей за константинополския манастир „Света Богородица Евергетис“ от 1054 – 1070 г. с добавки вероятно до 1118 г.; типика на севастократор Исак Комнин за манастира „Богородица Космосотира“ при Енос от 1152 г. и типика на Атанасий Филантропен за манастира „Свети Мамас“ в Константинопол от 1158 г.) има споменавания за употребата на бронзови клепаля (Виж в сборника *Byzantine Monastic Foundation Documents*. ...Vol. 2, 476; 689 и Vol. 3, 1027). В единия от тях (този от 1152 г.), успоредно с тяхното споменаване се говори и за камбани. Освен това от XIII в. насетне, т.е. от времето на масовото въвеждане на църковни камбани във Византия, не познавам нито едно споменаване за бронзови клепаля. Изглежда като много вероятно употребяваните до латинското завоевание от източната църква бронзови клепаля да са били изместени от камбаните.
34. Може би тук е мястото да спомена, че в православния свят камбаните били въведени в църковната служба, изглежда, най-напред в Новгород, а после в Киевска Рус. Специфичната нагласа на българските историци да приемат всичко, свързано с развитието на руската църква, като българско влияние е причината обаче, поради която и по тази тема са написани немалко неверни твърдения, напр. „*Ранното въвеждане на камбаните в България се потвърждава от присъствието им в църквата „Успение Богородично“ в Киев, построена в 989 – 996 г.*“ (Герасимова, В. (2003). *Цит. съч.*, 47). Всъщност за камбани в Киев се споменава за пръв път през 1067 г., когато в града били донесени плячкосаните от новгородската катедрална църква „Света София“ камбани

- (За историята на тези камбани виж по-подробно у Костюк, I. (1996). Про дзвони Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві*. Видавництво „АртЕк“, 77 – 78). По всичко изглежда, че въвеждането на камбаните в руските княжества е продукт по-скоро на влияние от католическия германски свят. Самото руско название на камбаната *колоколь*, възлиза към нем. *Glocke*, по-старо *Clocke* [Барсов, Н.И. (1895). *Колокола*. Энциклопедический словарь. XV. С.-Петербург. Изд. Брокгауз и Ефрон, 722, кол. 2].
35. Вероятно си заслужава да оправя и една допусната неволно грешка при цитирането на единствения обобщителен гръцки труд по темата за византийските камбанарии, с който, за съжаление, аз не разполагам. В цитираната от В. Нешева (2003) (*Деспот-Славовата кула ...*, с. 40) литература се чете Х. Мπαρλας. Μορφή και εξέλιξις των βυζαντινών κωδωστασιών. Αθήναι, 1959. Под това сгрешено заглавие този труд едва ли обаче би могъл да бъде лесно открит. Правилното цитиране е Χαρίκλειας Ν. Μπαρλα. Μορφή και εξέλιξις των βυζαντινών κωδωνοστασιών. Η Βιβλιοθήκη τής εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Τόμος 45. Αθήναι 1959, 52 σ.
36. Millet, G. (1916). *L'École ...*, 36. Тук Мийе е дал и списък на познатите му камбанарии от периода.
37. Нешева, В. (2003). *Деспот-Славовата ...*, 36; следва списъкът на кулите. Справедливостта изисква да спомена, че само след две страници В. Нешева е записала, че кулите-камбанарии проникват в българската църковна архитектура в началото на XIII в. под западно влияние.
38. Ștefan, Gh., Barnea, E., Comșa, E. și Comșa, M. (1967). Garvăn-Dinogetia. I. București, 356, 189. II. 7. Гарнизонът на крепостта се е състоял от стратиоти с неизяснена етническа и верска принадлежност. Трябва да припомним, че точно по това време (края на XI – XII в.) на тази територия с голяма вероятност е живяло англо-саксонско население, което не изневерило на връзките си с църквата на Свети Петър. В духовно отношение през XII в. това население поддържало най-близки връзки с католическа Унгария. [Виж по-подробно у Димов, Г. (2012). Познатите и непознати граници на „Нова Англия“ през Средните векове. В: Анамнеза. 3 – 4, 32 – 45].
39. Мънзова, Л. (1983). Антични звънци от българските земи. *Музеи и паметници на културата*. 1, 20 – 22, Обр. 11.
40. Определени от изследователката им Людмила Мънзова като звънчета от квадрилон (с. 21 и с. 22, бел. 21).
41. Бегло споменаване за тях виж у Атанасов, Г. (2007). *Християнският Дуросторум – Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието IV – XIV в.* Изд. ЗОГРАФ. Варна, 118.
42. Тук е мястото да припомним, че през първото десетилетие на VII в. имало изключително затопляне в отношенията между папите и император Фока

(602 – 610 г.). През 607 г. Фока дори издал едикт, с който се забранявало на константинополския патриарх да носи титлата „вселенски патриарх“ и с който се признавало първенството на римския епископ. За делата му в полза на папската институция, по нареждане на папа Бонифаций IV, през 608 г. на Римския форум била издигната колона, върху която била монтирана масивна бронзова статуя на императора. Не трябва да се изключва вероятността именно по време на неговото управление споменатият по-горе едикт на папа Сабиниан от 605/606 г. за задължителната употреба на камбаните в литургията да е бил наложен, макар и за кратко в източната църква.

43. Benkő, E. (2002). *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődencéi*. Budapest-Kolozsvár, old. 48 es kép, 68.

44. *Ibid.*, old. 68.

45. Benkő, E. (2002). *Erdély középkori harangjai ...* (Виж каталожната ѝ част); както и у Patay Pál (1989). *Corpus campanarum antiquarum Hungariae (Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt)*. Magyar Nemzeti Múzeum, 267 old., с която аз не разполагам.

46. Bubnjević, Sl. (2006). *Zvona kroz istoriju: Bat i odzvon*. Vreme. 822, 5. oktobar 2006; виж и у Церовић, Н. (2013). Археолошка сведочанства. *Косово и Метохија. Задушбине и дарови*. Збирке Народног музеја у Београду. Београд, 103 и 130, № 116.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасов, Георги (2007). *Християнският Дуросторум–Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието IV – XIV в.* Варна. Изд. ЗОГРАФ.

Барсов, Н.И. (1895). *Колокола. Энциклопедический словарь*. XV. С. – Петербург. Изд. Брокгауз и Ефрон, 722-723.

Герасимова, В. (2003). Две камбани от Мелник с надписи от XIII в. *Археология*, 3, 42 – 49.

Герасимова-Томова, Василка и В. Нешева. (2002). В Мелник се откриха най-ранните камбани в Европа! *Арх & арт*, бр. 19 от 8 май 2002 г.

Димов, Г. (2012). Познатите и непознати граници на „Нова Англия“ през Средните векове. *Анамнеза*. 3 – 4, 16 – 63.

Костюк, И. (1996). *Про дзвони Десятинної церкви. Церква Богородиці Десятинна в Києві*. Видавництво „АртЕк”. 77 – 78.

Марков, Н. (2012). *Когато всички пътища водеха към Константинопол*. В. Търново: Фабер.

Мънзова, Л. (1983). Антични звънци от българските земи. *Музеи и паметници на културата*. 1, 17 – 22.

Нешева, В. (2003). Деспот-Славовата кула-камбанария на църквата

- „Св. Никола“ в Мелник. Археология. 3. 33 – 41.
- Сырку, П.А. (1896). *Путешествие в Метеорские и Осоолимпийские монастыри в Фессалии архимандрита Порфирия Успенского в 1859 году*. С. – Петербург.
- Успенски, Ф. (1907). Константинопольский серальский кодекс во-сьмикнижия. *Известия Русского археологического института в Константинополе*. XII. София.
- Церовић, Н. (2013). Археолошка сведочанства. Косово и Метохија. Задужбине и дарови. *Збирке Народног музеја у Београду*. Београд, 103 и 130, № 116.
- Янкулов, И. (1990 – 1991). За камбаните през Средновековието. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 84 – 85 (1), 113 – 124.
- Arnold, John H. & Goodson, C. (2012). Resounding Community: The History and meaning of Medieval Church Bells. *Viator. Medieval and Renaissance Studies*. 43, № 1, Brepols, 99 – 130.
- Benkö, E. (2002). *Erdélyközépkori harangjai és bronzkeresztelődencéi*. Budapest-Kolozsvár.
- Berland, J. -M. (1975). Les fouilles archéologiques exécutées en 1958 – 1959 dans l'église de Saint-Benoît-sur-Loire. *Études ligériennes d'histoire et d'archéologie médiévales*. Auxerre, 395 – 412.
- Bon, A. (1969). La Moré Franque. *Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205 – 1430)*. Texte+Album. Paris.
- Bona, G. (1749). *Rerum Liturgicarum libri duo*, T. II, Pars II. Augustae Taurinorum.
- Boretius, A. (1882). *Capitularia regum francorum*. I. Hannoverae.
- Bubnjević, Sl. (2006). Zvona kroz istoriju: Bat i odzvon. *Vreme*. 822, 5 oktobar 2006.
- Charles, Barthélemy (1854). *Rational ou Manuel des divins offices de Guillaume Durand I*. Paris.
- Coussemaker, E. de (1846). Essai sur les instruments de musique du Moyen Age. Instruments à percussion. *Annales archéologiques, dirigées par Didron aîné*. IV, Paris.
- Defreméry, C. & Sanguinetti, B. R. (1854). *Voyages d'Ibn Batoutah*. II, Paris.
- Dubowchik, R. (2002). Singing with the Angels: *Foundation Documents as Evidence for Musical Life in Monasteries of the Byzantine Empire*. *Dumbarton Oaks Papers*. 56. Washington, D. C.
- Duchesne, L. (1886). *Le Liber pontificalis. Texte. Introduction et*

- commentaire par l'abbé Duchesne*. I, Paris.
- Dümmler, E. (1899). *Amalarii epistolae*. Monumenta Germaniae historica. Epistolarum tomus V. Karolini aevi III. Berolini.
- Fabroti, C. A. (1659) *Anastasioi bibliothecarii historia Ecclesiastica sive chrogographia tripertita*. Paris.
- Failler, A. (1999). Georges Pachymérès. Relations historiques. III. *Livres VII – IX*, Paris.
- Goar, J. (1647). *Εὐολογιον sive Rituale Græcorum complectens ritus et ordines Divinae liturgiæ, officiorum*. Lutetiæ Parisiorum.
- [Grelot] (1680). *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople, Enrichie de Olans levez par l'Auteursur les lieux, & des Figures de tout ce qu'il y a de plus remarquable dans cette Ville*. Paris.
- Guizot (1825). Histoire des croisades par Jacques de Vitry. *Collection des memoires, relatives a l'histoire de France...* Paris.
- Iacobo P. B. (1535). *Supplementum chronicorum, omnes fere historias...* Paris.
- Janin, R. (1944). Les sanctuaires de Byzance sous la domination latine (1204 – 1261). *Études byzantines*, 2, 134 – 184.
- Janin, R. (1953). La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin. Ière partie – Le siege de Constantinople et le patriarcat Œcumenique. T. III – *Les églises et les monasteries*, Paris.
- Long, Michael. P. (1983). Bells. In: *Dictionary of the Middle Ages*. 2, New York.
- Marco Antonio Sabellico (1538). *M. Antonii Coccii Sabellici sex Posteriores Enneades Rhapsodiae historiae. T. II. Basilae*. 1538.
- Migne, J.-P. (1864) *Symphosii Amalarii Metensis presbyteri et chorepiscopi De ecclesiasticis officiis libri quatur ad Ludovicum plus imperatorem. Patrologiæ latinæ*. 105, Paris.
- Migne, J.-P. (1852). *Anastasii abbatis Sanctæ romanæ ecclesiæ presbyteri et bibliothecarii. Opera omnia*. II. (=PL 128), Paris.
- Millet, G. (1905) *Recherches au Mont-Athos* (1). III. Phiale et simandre à Lavra. *Bulletin de correspondance hellénique*. 29, 122 – 141.
- Millet, G. (1916). *L'école grecque dans l'architecture byzantine*. Paris.
- Monticolo, G. (1890). I manoscritti e le fonti della Cronaca del diacono Giovanni. *Bullettino dell'Istituto storico Italiano*. 9. Roma, 37 – 328.
- Monticolo, G. (1890). Giovanni Diacono Cronaca Veneziana. *Cronache veneziane antichissime*. Vol. I, Roma, 57 – 171.
- Monticolo, G. (1890). Le vite dei dogi di Marin Sanudo. Vol. I. *Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento. Nuova edizione*. T. XXII. Parte IV. Cittàdi Castello.

- Palić-Jelavić, R. (2008). Zvono iz 1383. g. iz kapele Sv. Trojice u Grobniku, najstarije datirano zvono u zbirci zvona u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu. *Vjesnik Arheoloskog muzeja u Zagrebu*. 3. ser. XLI.
- Panvinio, O. (1557). *Epitome pontificum romanorum a s. Petro usque ad Paulum III. Gestorum (videlicet) electionisque singulorum, & Conclavium compendiarie narratio*. Venetiis.
- Pastorello, E. (s.d.) Andrea Danduli ducis venetiarum Chronica per extensum descripta aa. 46 – 1280 d. C. *Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento. Nuova edizione*. T. XII. Parte I. Bologna, CLI, 1 – 327.
- Patay P. (1989). *Corpus campanarum antiquarum Hungariae* (Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt). Budapest. Magyar Nemzeti Múzeum.
- Petit, L. (1908). Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Ænos (1152). *Известия Русскаго археологического института в Константинополе* (=ИРАИК). XIII. София.
- Raye, N. (1698) Acouluthia triplicis festi, ex Typico, Menaeis, aliusque Ritualibus Graeciss impressis. *Acta Sanctorum. Iunii*. II. Antverpen, 1698.
- Sponde, H. (1655). *L'abregé des Annales ecclesiastiques de l'èminentissime cardinal Baronius...* T. III & IV. Paris.
- Ștefan, Gh., Barnea, E., Comșa, E. și Comșa, M. (1967). *Garvă-Dinogetia*. I. București,
- Szőke, B. M. (1998). A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon. *Ars Hungarica*. 2, Budapest.
- Thomas, J. & Constantinides Hero, Angela (2000). *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*. Edited by. Dumbarton Oaks Studies. 35. 2, 4. Washington, D. C.
- Williams, E. (1985). *The Bells of Russia. History and Technology*. Princeton. N.J.
- Zumbroich, E. M. (1989). Glocke. B. Byzanz und Altrussland. *Lexikon des Mittelalters*. 4. München-Zürich, Artemis & Winkler.

CHURCH BELLS AND CHURCH TOWERS IN THE EASTERN BALKANS – INTERESTING CONSEQUENCE OF THE FOURTH CRUSADE

Abstract. The article presents the results of collecting and analyzing a large number of written and archaeological evidence on church bells and bell towers in the Eastern Balkans during the Middle Ages. The author concludes that until the capture of Constantinople by the Latins in 1204, they were rarely used by the local people in the church service.

✉ **Dr. Nikolay Markov, Assoc. Prof.**
National Historical Museum
16, Vitoshko Lale Str.
1618 Sofia, Bulgaria
E-mail: markovn@abv.bg